

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	מבוא
	שער ראשון: 'מעשה בכלה ושני חתנים' – רקע, תוכן, מבנה, ז'אנר
19	
21	פרק א הרקע הביבליוגרפי של שני נוסחי הסיפור
26	פרק ב תוכן הסיפור
39	פרק ג ההבדלים בין שני הנוסחים ומשמעותם
47	פרק ד מבנה הסיפור
59	פרק ה ז'אנר הסיפור וסממניו היהודיים
	שער שני: המקורות של 'מעשה בכלה ושני חתנים'
65	
67	פרק 1 מקור העימות הרומאנטי: 'אגדת נישואי כסאיה'
81	פרק 2 מקור ההתגלות בבבל: 'אגדת ר' משולם'
81	1 הרקע הביבליוגרפי ותוכן האגדה
86	2 זיקתה של האגדה ל'מעשה בכלה ושני חתנים'
90	3 מבנה האגדה ורקעה ההיסטורי
97	4 'אגדת ר' משולם' כאגדת ייסוד אשכנזית
104	5 זמן התגבשותה של האגדה
111	6 'ארבעת השבויים': עיון מחודש באגדת הייסוד הספרדית
120	7 הדמיון בין שתי אגדות הייסוד ומשמעותו
133	8 ר' משולם – השבוי הרביעי?
138	9 השוני בין שתי אגדות הייסוד ומשמעותו התרבותית
139	(א) מעמד הגיבור: 'משלנו' לעומת 'זר'
147	(ב) מקור הסמכות: המעמד של 'קבלת אבות' באשכנז
152	(ג) מדהות הזיקה לבבל: עליונות לעומת שוויוניות

- 159 **שער שלישי: מן האגדות אל המעשייה**
- 161 פרק ח מאגדת הייסוד אל המעשייה הנובליסטית
- 169 פרק ט מן המקורות האגדיים אל הסיפור המורכב

174 **סוף דבר**

177 **נספחים: הטקסטים**

179 **נספח א 'מעשה בכלה ושני חתנים', מתוך:**

1 כתב־יד פריס, הספרייה הלאומית, Heb. 589 (צפון

איטליה, של"ט/1579), דפים 118 ע"א-124 ע"ב

2 'מעשה בוך', מהדורת באזל שס"ב/1602, סיפור רכג

207 **נספח ב צילום הטקסט בכתב־יד פריס**

221 **נספח ג צילום הטקסט ב'מעשה בוך'**

229 **נספח ד צילום 'אגדת ר' משולם', מתוך: כתב־יד ירושלים,**

בית הספרים הלאומי, מס' 182^o3, דף קלו ע"א-ע"ב

231 **רשימת קיצורים**

232 **ביבליוגראפיה**

240 **מפתח אישים**

243 **מפתח חיבורים**

244 **מפתח מקומות**

מבוא

במרכזו של חיבור זה עומד נסיון ראשוני למספר תהליכי מיוזג: בראש ובראשונה – מיוזג בין עברית לידיש, שתי הלשונות הדומיננטיות בסיפורת היהודית שהגיעה לדינו מימיהביניים. שכן, חקר הסיפור היהודי בימיהביניים, שהוא תחום פורה יחסית במדעי היהדות, נצמד לרוב לערוץ לשוני אחד בלבד מבין השניים, הגם שמרחב תרבות זה מתאפיין בדו-לשוניות. תת-הכותרת 'לתולדותיו של הסיפור היהודי בימיהביניים' נועדה אפוא לבטא, בראש ובראשונה, את הרצון לחרוג מדיון נפרד בסיפור היהודי לפי לשונותיו – זה הכתוב בעברית מזה וזה הכתוב בידיש מזה; החיבור הנוכחי משתדל לאחות בין שני פניה אלה של ספרות ישראל בימי הביניים, על-ידי דיון הרואה אותם כצמד הדוק ומשלים אהדדי, וזאת במסגרת רבי-מערכת תרבותית כוללת.¹

המיוזג השני אותו מנסה חיבור זה להשיג הוא בין מסורת שבכתב לבין מסורת שבעל-פה. כי זאת לזכור: אף שכל הסיפורים שהגיעו לדינו מימי הביניים מונחים לפנינו – מטבע הדברים – כיצירות כתובות, יש לבדוק היטב את האפשרות, שבמקרים רבים לפנינו טקסטים שראשית התגבשותם היתה במסורת חיה מפה לאוזן; יתר על כן: בדרך כלל אופן מסירה זה אפיין גם חלקים ניכרים משלבי ההתפתחות המאוחרים יותר של סיפורים אלה. עניין זה קשור, כמובן, הדוקות בפן הלשוני של הטקסט: שכן, כל

1 י' דן עשה את הנסיון הכולל המקיף ביותר לסקור את הסיפור העברי בימיהביניים, ראה: י' דן, הסיפור העברי בימיהביניים, ירושלים 1974. לסקירות מסכמות של הסיפורת הקדומה בידיש, ראה: מ' עריק, וועגן אַלטיידישן ראָמאַן און נאָוועלע: פֿערצנטער-זעכצנטער יאָרהונדערט, קובל 1926; וכן בספרו: די געשיכטע פֿון דער יידישער ליטעראַטור פֿון די עלטסטע צײַטן ביז דער השפּלה־תּקופֿה, ורשה 1928, עמ' 321–372 (די יידישע דערציילנדיקע דיכטונג אין זעכצנט־אַכצנט יאָרהונדערט); וראה גם: צפתמן, הסיפורת בידיש.

טענה בדבר עממיותו של טקסט נתון מניחה, שתחילה הוא נמסר בשפת הדיבור של החברה המספרת; ויש לזכור, שלשון הקודש לא שימשה כשפת הדיבור באף אחת מקהילות ישראל בימי הביניים. לשון אחרת: אף שאין זה מן ההכרח לראות בסיפור העממי, שהגיע לידינו בכתובים, בבואה נאמנה לגמרי של שלב מסירתו בעל־פה, יש להניח כי הוא בבחינת יצירה, שחלים עליה חוקי התהליך הפולקלורי – על כל המשתמע מכך.

המיוזג השלישי לו נכסף חיבור זה, הוא בין מה שמכונה 'פולקלור' לבין המכונה 'היסטוריה'; ליתר דיוק: זהו נסיון לקרוא בעיניים של חוקר פולקלור טקסטים, שהעיסוק בהם הוא בדרך כלל נחלת חוקרי ההיסטוריה. הכוונה לטקסטים משובצים דמויות היסטוריות, אשר עיצובם ריאליסטי (לפחות בחלקו), ואשר לעתים קרובות הם משולבים בתוך הקשר היסטוריוגרפי במהותו (כגון 'מגילת אחימעץ', או 'ספר הקבלה' לאבן דאוד). גישתנו הבסיסית היא (בעקבות מלינובסקי ואחרים), שגם סיפור 'אמיתי' הוא בראש ובראשונה סיפור, דהיינו: טקסט בעל מבנה ומשמעות. לכן, לפי גישה זו, אין טעם בנסיונות מאולצים ודקדקניים לאתר את 'הגרעין האמיתי' של סיפור היסטורי – מזה, ואת 'הקליפה הבידיונית' שלו – מזה (כמינוח הרווח בקרב היסטוריונים); וכמובן שאין טעם להפריד לאחור מכן בזהירות ובקפידה בין השניים, הפרדה המובילה תדיר את חוקרי דברי־הימים לאימוץ ה'גרעין' – כבעל ערך, ולזריקת ה'קליפה' – כחסרת ערך. לשיטתנו, המשימה העיקרית העומדת בפני החוקר במפגשו עם סיפור 'היסטורי', היא קודם כול חשיפת מבנה הסיפור ומשמעותו הפואטית; רק בעקבות חשיפתם של אלה ניתן להגיע להבנת משמעותו ההיסטורית העמוקה של הטקסט הסיפורי. יש לזכור תמיד את העובדה הבנאלית, שסיפור 'היסטורי' אינו משקף את עולמן של הדמויות (ההיסטוריות) הפועלות בו, אלא את עולמם של האנשים המספרים אותו; ככלל: סיפור מסוג זה אינו מספק לנו כול מידע לגבי זמן התרחשות העלילה, אולם מאידך הוא עשוי לספק לנו מידע רב ערך לגבי זמן סיפורה. גישה זו מקובלת כיום בהיסטוריה האנתרופולוגית, אולם זו מתייחסת בעיקר לטקסטים כתובים (המשקפים על־פיה את עולמם של הכותב, המעתיק, המדפיס, הקורא וכו'), ודומה כי הגיעה העת להרחיבה ולהחילה גם על המספר העממי (העומד לעתים קרובות מאחורי טקסטים שהגיעו לידינו מימי הביניים), וכמובן – על החברה שהפכה מסורות אלה לחלק מן הקאנון הפולקלורי שלה.

המיוזג הרביעי והאחרון אותו שואפת עבודה זו לממש, ולו באורח חלקי ונסיוני, הוא המיוזג בין מסורותיהן הסיפוריות של קהילות ישראל בספרד ובאשכנז. כאמור, בעקבות חשיפתה של אגדת ייסוד אשכנזית חדשה, החילתי לבחון בצורה השוואתית אגדות ייסוד אחרות בנות הזמן, ובמיוחד את זו הספרדית. כך התגלגלו הדברים, שדווקא דיון שנקודת מוצאו הוא עין מדוקדק באחד הסיפורים היפים והמפותחים שהגיעו לידינו בידיש משלהי המאה הט"ז (שער ראשון), והמשכו – מעקב דקדני אחר ניצניו הקדומים (שער שני), פתח בפני צוהר לגילוי עולם פולקלורי בלתי נודע המשותף לקהילות ישראל השונות בימי הביניים, ובראש ובראשונה – לקהילות ספרד ואשכנז.

*

חיבור זה איננו עוסק אפוא בסיפורת היהודית של ימי הביניים על דרך הסקירה הכוללת, ואין הוא משרטט תמונה מקיפה של התחום – בשל-מותו, ברובו או אפילו בחלקו הניכר. נהפוך הוא: זהו נסיון להכיר ולהבין את אופיה של הסיפורת היהודית בימי הביניים על שתי לשונותיה, העברית והידיש, דווקא מתוך התמקדות מעמיקה בסיפור אחד ויחיד. סיפור זה חסר כותרת במקורו, ונכנהו להלן 'מעשה בכלה ושני חתנים' ('מעשה פֿון איין פֿלה מיט צוויי חתנים')². הוא הגיע לידינו בידיש בלבד, בשני נוסחים שונים – אך קרובים למדי: האחד נשמר בכתב-יד מצפון איטליה שנחתם בשנת של"ט/1579 (כ"י פריס Heb. 589); והאחר כלול במסגרת 'מעשה בוך' המפורסם, אותו אוסף סיפורים מרשים בידיש, אשר נדפס לראשונה בבאזל בשנת שס"ב/1602. לשם התמצאות ראשונית, הרי תמצית עלילתו של 'מעשה בכלה ושני חתנים':

בעקבות ויכוח בין רב לאשתו בשאלה מיהו החתן היאות לכתם (קרוב משפחתו או קרוב משפחתה), מוכרות תחרות בין שני החתנים הפוטנציאליים. לפי תנאיה המוסכמים של התחרות, יוצאים השניים לדרך, למועד

2 הכינוי בהשראת סיפור מאוחר יותר – המגלה, אגב, זיקה מסוימת לסיפור זה – הנקרא במקורו 'איין שין וואונדרליך מעשה פֿון איין כלה מיט דרייא חתנים' (כנראה אמסטרדם, שנת 1700 לערך); ראה: צפתמן, ביבליוגראפיה, מס' 63.

קצוב, כשסכום שווה באמתחתם: הבחור שישכיל לכלכל את מסחרו טוב מרעהו – הוא יזכה בכלה. כאן נגולה מסכת הרפתקאות מפותלת, הפותחת במעשה שוד; בעקבותיו נפרדות דרכי השניים: האחד (היריב) שב הביתה כמנוצח ומתכוון לחגיגת זכייתו בכלה, ואילו רעהו (הגיבור) ממשיך במסע נדודיו במרחקים. תחנתו הראשונה במסע היא בבל: באחת משיבותיה הוא מתגלה כגדול בתורה – חכמתו עולה על זו של כל שאר תלמידי הישיבה. לאחר עזיבת בבל תועה הגיבור ביער ונתקל שם בשני סוגי תפוחים: האחד מביא עליו את מחלת הצרעת, ואילו השני – מבריא. משם הוא ממשיך אל עיר המלך: כאן הוא מרפא את המלך מצרעתו (באותה דרך בה ריפא קודם לכן את עצמו); כגמול על הצלחת הריפוי הוא מבקש מהמלך למנותו לשר של עיר מוצאו. כבעל מעמד רם זה, הוא חוזר לבסוף לעירו, כשהותו האמיתית מוסתרת; ורק ברגע האחרון ממש, לפני נישואי הכלה ליריבו, חושף הגיבור את זהותו – ונושא אותה לאשה.

בהתבוננות ראשונה בסיפור האמור, ניתן להתרשם מהכללתו של מוטיבים הנפוצים בסיפורת העממית העולמית (תחרות על כלה, הסתר זהות וגילוייה, ריפוי באמצעות חפץ פלאי, הגעה לחופה ברגע האחרון ועוד); ולמרות זאת, סיפור זה, כנתינתו לפנינו, אינו ידוע לנו מכל מקור אחר. מאידך, האפיוודה המתרחשת בישיבה בבבל – ואף אפיוודות נוספות – מעידה בבירור כי לפנינו סיפור בעל ממד יהודי מובהק: תחרות תורנית היא הקובעת מי משני המועמדים הפוטנציאליים יישא את הכלה. ואכן, בעוד שברפרטואר העממי הנוכרי נתקשה למצוא מקבילה של ממש לסיפור זה, נוכל להצביע על כמה וכמה מקבילות שלו (דהיינו, סיפורים השותפים במידה זו או אחרת לתבניתו הבסיסית) בתחום התרבות היהודית. הבולט שבהם הוא הסיפור הידוע 'השר מקוצי', אשר במרכזו עומדת דמותו ההיסטורית של ר' שמשון בעל התוספות, המכונה 'השר מקוצי' (הסיפור משמש כהסבר אטיולוגי לכינויו). סיפור הרפתקאות פופולרי זה נפוץ בדפוסים חוזרים ונשנים (וכן בעיבודים שונים), הן בעברית והן בידיש, וזאת החל משנות ה-70 של המאה הקודמת ועד ימינו אלה ממש.³

3 לסיפור זה יש למעשה שני נוסחים שונים למדי, שכל אחד מהם נדפס הן בעברית והן בידיש: הנוסח האחד (והוא הקרוב יותר לסיפורנו) נדפס קודם בעברית – מהדורה ראשונה: ורשה 1871 (בתוך הספר 'תמימי דרך', מדברי ההקדמה עולה, כי זהו תרגום מתוך כתבידי בידיש); מהדורה שנייה: ורשה 1886 (כתביהיד הספרדי, שממנו מובא

לצד 'השר מקוצי', נוכל להצביע על שתי מקבילות נוספות, קדומות יותר, לסיפורנו: האחת היא סיפור עברי שהגיע לדינו בכתב־יד שנכתב בצרפת בשלהי המאה ה־17 ('מעשה היה בשני אחין'),⁴ והאחרת – סיפור ביידיש, שנשתמר בכתב־יד מצפון איטליה מראשית המאה ה־17 ('מעשה ממענץ').⁵ חרף ייחודם, המשותף לשני סיפורים אלה ולסיפור העומד במרכז דיוננו הם תחרות בין שני חתנים על ידה של כלה אחת – מחד גיסא (בנקודת מוצא), ומיניו של הגיבור לשר העיר – מאידך גיסא (בנקודת סיום). השוני בין הסיפורים כולם נעוץ בזהותם של הגיבור ויריבו, בטיב העימות ביניהם, וכן במסכת הרפתקאותיהם – הן במרחב ה'זר' והן במרחב המוצא.⁶ עם זאת, עצם קיומם של סיפורים אלה מוכיח, שאף ש'מעשה

הסיפור ב'ספר המעשיות' של גסטר [מס' 374, עמ' 140–142] אינו אלא העתקה מתוך דפוס זה. ביידיש נדפס נוסח זה לראשונה בורשה בשנת 1876 (תחת הכותרת 'חוסן ישועות'), ואחר כך: ורשה 1879 ו־1885 (בשער המהדורה האחרונה: 'פערפֿאַסט קאַן שמו"ר'). הנוסח השני של 'השר מקוצי' הופיע בעברית בקרוב בשנת 1899 (בתוך הספר 'צער תאנה'), וביידיש ב'פאדנארע אצל קראקא' באותה שנה בקירוב (בתוך 'מעשה הגדולים החדש'; בשתי הלשונות בידי שמעון רבי מטארנוב).

4 כ"ז אוקספורד Bodl. Or. 135, סיפור 51, דפים 327 ע"א–338 ע"ב. הסיפור פורסם – לצד סיפורים אחרים מתוך כ"ז זה – בידי לוי, ראה: I. Lévi, Un recueil de contes juifs inédits', *REJ*, 35 (1897), pp. 67–76, על אוסף סיפורים זה, ראה: ע' יסף, 'ספר המעשים: לאופיו, מקורותיו והשפעתו של קובץ סיפורים מזמנם של בעלי התוספות', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 409–429; ראה במיוחד את דבריו על המעשה הנדון בשני אחים, לאמור: 'לסיפור זה אין מקבילות של ממש; שם, עמ' 420. לתיארוכו של כתב־היד ראה: מ' בית־אריה, 'כ"ז אוקספורד Bodl. Or. 135, תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 631–634. במאמר זה בית־אריה מתארך את כה"ז 'ברבע השני של המאה השלוש־עשרה, או באמצעה, לכל המאוחר בשנות החמישים של המאה, אולם עליפי ניתוח פולקלוריסטי של סיפור זה (שהוא נושא לדיון נפרד), אני מסיקה כי יש לאחר את כה"ז לשלהי המאה – מסקנה שבית־אריה אישר בפני את אפשרותה, לאור ממצאים שהועלו לאחרונה במחקר הקודיקולוגי.

5 כ"ז קיימברידג' טריניטי קולג' 136 (F. 12. 45), דפים 14 ע"ב–23 ע"א; לתיאורו ראה: צפתמן, ביבליוגראפיה, מס' ג.

6 כך, למשל, חסרים שני סיפורים אלה עימות תורני־לימודי בין הגיבור ליריבו, אולם בשניהם ברור כי מדובר בתהליך של כיווץ והשמטה (שעשה הרדשם?). ב'מעשה בשני אחים' ניכר היטב תהליך זה לכל אורכו של הסיפור, והוא בולט במיוחד בהשמטה מחולטת של הרפתקאות היריב. עיצובן השונה של שתי הדמויות בסיפור זה נעשה במובלט דווקא במישור הלימודי־הרחני (בעוד הגיבור 'לומד בטוב' ו'נכלל יום ויום אותו יצחק הולך לבית המדרש ולומד בפני הרב יומם ולילה, הרי שהמשפט היחיד

בכלה ושני חתנים' נרשם - בצורתו המונחת לפנינו בכתב-יד פריס וב'מעשה בוך' - בתקופה מאוחרת יחסית, הרי אין ספק כי גרעיניו הראשוניים ותבניתו הבסיסית התגבשו במרחב התרבות האשכנזית מאות בשנים קודם לכן.

ואכן, מסקנה זו משתמעת היטב גם מניתוחו של 'מעשה בכלה ושני חתנים' כשלעצמו. מעקב דקדקני אחר מקורותיו האפשריים - אם ישירים ואם עקיפים - מוביל אותנו לאיטליה של המאה ה'א' ('מגילת אחימעץ'), ובעיקר - לאשכנז של אותה תקופה ('אגדת ר' משולם'). זיהוי מקורות אלה מאפשר לנו, בסופו של דבר, לעקוב מקרוב ובצורה הדוקה אחר תהליך השתנתו של הסיפור היהודי בימי-הביניים, ואחר תהליך צמיחתו: החל מגרעיני סיפור עבריים, הנושאים אופי של אנקדוטה היסטורית, ועד לממדי מעשייה נובליסטית מפותלת ומרשימה, העשויה להיקרא כסיפור הרפתקאות שובה לב גם עליידי קורא בן ימינו.

המאפיין את יריבו הוא 'הוא עם הארץ ואינו יודע ללמוד'; לאור זאת, יש אפוא להניח, כי ההתמודדות הרומאנטית בין שתי דמויות כאלה כללה במקורה אופי של עימות במישור זה עצמו. גם 'מעשה ממענץ' כולל משפטים המצביעים על קיומה של חוליית הרפתקאות 'תורנית' בתשתיתו; ראה, למשל, את ניסוחם של תנאי התחרות לזכייה ביד הכלה, לאמור: 'וועלכר דער מיר גילערנט העט אונ' מער געלט העט' (זה שילמד יותר וידיה בעל ממון רב יותר [הוא יזכה בכלה]; דף 15 ע"א). ראה גם את התוכניות האופטימיות של הגיבור ויריבו בטרם צאתם לדרך: 'אונ' איטליכר גידוכט אזו וואל צו לערנן, דש ער דש שוין מענש צו וועגן ברוכט' (וכל אחד חשב ללמוד כל כך טוב, שהוא יהיה זה שישגיג את האשה היפה; שם).

מקור העימות הרומאנטי: 'אגדת נישואי כסיאה'

בשל התאמת 'מעשה בכלה ושני חתנים' לתבנית הנפוצה והשכיחה של המעשייה העממית האירופית בכללותה, קשה ביותר לאתר במדויק את מקורו או מקורותיו הלא-יהודיים האפשריים. הדברים אמורים במיוחד ברכיבים כמו חוליית הריפוי הפלאי (העצמי והמלכותי),¹ ובחטיבה המרסיימת. המתארת את שובו של הגיבור לעירו מכיר ובלתי מוכר, וזאת ברגע האחרון לפני נישואיה של כלתו לגיבור שקר.² מרכיבים אלה שכיחים ביותר במעשייה האירופית ככלל, ובזו הגרמנית בפרט, ולכן קשה להצביע בוודאות על מקור זר אפשרי ל'מעשה בכלה ושני חתנים'.³ שונים הדברים ברכיבי הסיפור המעניקים לו את הנופך היהודי: כאן ניתן, כאמור,

1 ראה לדוגמה: A. Aarne & S. Thompson, *The Types of the Folktale*, no. 613, 671; לגבי סיפור בידיש, הכולל רכיב זה, ראה: 'מעשה פֶּן צווייא בחורים' (צפתמן, ביבליוגראפיה, מס' 245); יש לציין, כי בדרך כלל זהו ריפוי של מחלת הצרעת. בעניין זה ראה: W.D. Hand, 'Curative Practice in Folk Tales', *Fabula*, 9 (1967), pp. 264–269 (the hero might be far more likely to suffer from leprosy, or the falling sickness than from asthma, measles, or the toothache; p. 265) ואפשר שהדבר קשור למעמדה המיוחד של מחלת הצרעת בתרבות ימי-הביניים; על הענין בכללותו, ראה: S.N. Brody, *The Disease of the Soul: Leprosy in Medieval Literature*, Ithaca 1974

2 ראה לדוגמה: אארנה תומפסון (לעיל, הערה 1), מס' 885; וראה לעיל, פרק ד, הערה 24.

3 הסיפורים הנוכריים הקרובים ביותר לסיפור זה, המוכרים לי, הם: H. Oesterley (ed.), *Gesta Romanorum*, Berlin 1872, no. CXX (pp. 261–264): 'Of Feminine Subtlety' (כולל ריפוי עצמי ומלכותי מצרעת באמצעות פרי בעל השפעה כפולה); וכן: W. A. Clouston, *Popular Tales and Fictions*, I, New York 1887, p. 238 (עוסק בסיפור סלאבי, הכולל את מוטיב הפונדקאי כמעביר מידע, ואת ריפוי בתי המלך באמצעות מי פלא).

המקורות של 'מעשה בכלה ושני חתנים'

להצביע על שני טקסטים עבריים, שדמיונם לסיפורנו מצביע על זיקה אפשרית – ישירה או עקיפה – בינו לבינם.

הרכיב הייחודי הראשון ב'מעשה בכלה ושני חתנים', שניתן אולי לאתר את גרעינו הסיפורי במסורת היהודית שקדמה לו, הוא העימות בין זוג הורים בשאלת שידוכה היאה של בתם שהגיעה לפרקה. עימות זה משמש, כזכור, כסצנת הפתיחה בסיפור, והוא עומד למעשה במרכז חטיבתו הראשונה. יש להדגיש כאן כי לא עצם ההעמדה הניגודית של צמד חתנים המתחרים על ידה של כלה אחת היא 'הנקודה היהודית' הנדונה (שכן ניגודיות זו נפוצה ביותר בסיפורת העממית),⁴ אלא כמובן הובלת הדינא-מיקה של כפילות רומאנטית זו וקישורה ההדוק – אל עימות הנטוש בין זוג ההורים. למיטב ידיעתי זו תופעה ייחודית, שאינה נפוצה כלל ועיקר בו'אנר זה של הסיפורת העממית האירופית. זאת ועוד: אם נוסיף על כך את העובדה, כי גם בעצם ההתמקדות הפותחת בהורי הכלה במקום באלו של הגיבור, כמקובל, יש משום חריגה מסוימת מן הנורמה המקובלת,⁵ הרי שאין ספק כי עמדת פתיחתו של 'מעשה בכלה ושני חתנים' היא בלתי שגרתית.⁶ ועוד: אף הנושא הספציפי של העימות ההורי, שאלת נישואי הבת, יש בו כדי לרמוז לאפשרות כי לפנינו רכיב יהודי, אשר את מקורו יש לחפש בספרות מבית.

ואמנם, דומה כי יש בידינו להצביע על מסורת סיפורית יהודית, אשר לפי כל הסימנים ניתן לראותה כגרעין ראשוני, אשר ממנו עשויה היתה להתפתח אפיוורת הפתיחה של סיפורנו. כוונתנו לסיפור על נישואי כסיאה בת

4 ראה לדוגמה: H. Schwarzbaum, *Studies in Jewish and World Folklore*, Berlin 1968, p. 472, no. 226

על מוטיב זה בספרות הקלאסית, ראה לדוגמה: B. E. Perry, *Aesopica*, Urbana 1952, no. 544; idem, *Barbius and Phaedrus*, London 1965, pp. 394–396, no. 16

5 פתיחה מעין זו חריגה אמנם במעשייה האפית, אולם מטבע הדברים היא מקובלת במעשייה הנשית. דהיינו: במעשייה שאשה ממלאת בה את דמות הגיבור (בדרך כלל: כקורבן). לדוגמאות בידיש, ראה מאמרי: "מעשה של רוח בק"ק קארץ": שלב חדש בהתפתחותו של ז'אנר עממי, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ב (תשמ"ב), עמ' 36; 'מעשה בשבעת בני הורקנוס שהפכו לאווים' (לעיל, פרק ה, הערה 11), במיוחד עמ' 41, 45–46.

6 על פתיחתו האופיינית של האפוס של ימי הביניים, ראה: דורפמן (לעיל, פרק ד, הערה 4), עמ' 221: The first narreme of the epics is usually a quarrel

ר' שפטיה לחסדיה בן ר' חננאל בן דודה - מסורת סיפורית אשר נשתמרה והגיעה לידינו בעיבודו של אחימעץ בן פלטיאל במסגרת חיבורו 'ספר יוחסין', חיבור הנודע בכינויו 'מגילת אחימעץ'.⁷ חיבור זה, שהינו מחזור סיפורים מחורז, הועלה על הכתב בדרום איטליה במחצית המאה ה"א (1054).⁸ ומרבית גיבוריו הם אבות אבותיו של הכותב - החל מן המאה התשיעית (ר' אמיתי ובניו שפטיה וחננאל), וכלה בסמוך לזמנו (ר' פלטיאל הנגיד ובנו ר' שמואל).⁹ במגוון סיפוריה של סאגה משפחתית זו ניתן להבחין בשלושה מחזורי סיפור עיקריים, המתמקדים בדמויותיהם של אבו אהרן הבבלי, ר' שפטיה בן אמיתי, ור' פלטיאל הנגיד.¹⁰ אחת החוליות האחרונות במחזור שבמרכזו עומדת דמותו המופלאה של ר' שפטיה (נפטר 886), היא אנקדוטה רבת חן, המתארת עימות בין הגיבור לאשתו בשאלת נישואיה של כסיאה בתם, אשר הגיעה

7 ראוי לציין כי המונח 'מגילה' אינו מופיע במקור עצמו, והוא הוצמד לטקסט לראשונה בידי ב' קלאר, במהדורתו משנת תש"ד. נסיון לאיפיונו של מונח זה כז'אנר, ראה: צ' מלאכי, סוגיות בספרות העברית של ימי הביניים, תל-אביב תשל"א, עמ' 9-31 (ויש להוסיף את הסיפור על ר' מאיר בעל האקדמות, הנקרא במקורו 'מגילת ר' מאיר'; ראה: צפתמן, ביבליוגרפיה, מס' 9).

8 בין המחקרים שפורסמו על המגילה בשנים האחרונות (ובהם מידע רב על מחקרים קודמים), ראה: ע' יסף, 'עיונים באמנות הסיפור ב"מגילת אחימעץ"', מחקרי ירושלים בספרות עברית, ד (תשמ"ד), עמ' 18-42; ע' יסף, 'ספורים עממיים ב"מגילת אחימעץ" וגלגוליהם במסורות שבעל-פה בימי הביניים', בתוך: צ' מלאכי (עורך), יד להימן (ספר זיכרון לא"מ הברמן), תל-אביב תשמ"ד, עמ' 41-56; ר' בונפיל, 'בין ארץ-ישראל לבין בבל: קוים לחקר תולדות התרבות של היהודים באיטליה הדרומית ובאירופה הנוצרית בימי הביניים המוקדמים', שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 1-30; ר' בונפיל, 'מיתוס, רטוריקה, היסטוריה? עיון במגילת אחימעץ', בתוך: תרבות וחרבה בתולדות ישראל בימי הביניים (ספר זיכרון לח"ה בן-ששון), ירוש' לים תשמ"ט, עמ' 99-135 (להלן בקיצור: 'עיון במגילת אחימעץ').

9 על העדרותה של התייחסות מפורטת מצד אחימעץ לבני זמנו, שטאר כותב: A sense of modesty seems to have inhibited the author from giving more than a few sketchy details regarding himself and his contemporaries J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire (641-1204)*, Athen 1939, ראה: p. 57. לדעתי הסיבה לחסר זה אינה נעוצה בענוה, אלא בעברה שדמויות בנות הזמן טרם הספיקו להיחפך מוקד ליצירתה של סיפורת עממית.

10 על שלושה מחזורים אלה, ראה: יסף, 'עיונים באמנות הסיפור' (לעיל, הערה 8), עמ' 36-37.

המקורות של 'מעשה בכלה ושני חתנים'

לפרקה, לחתן הראוי לה.¹¹ וזו לשונה (ההדגשות והחלוקה לפיסקאות הן שלי):¹²

בת היתה לר' שפטיה / מאד היתה יפיפיה / נאה היא ונעימה / וכסיהא
נקרא שמה / והיה מחכבה / באהבה ובחיבה / והיה אביה רוצה לזווגה
/ ואמה לא היתה רוצה בזיווגה / שכל מי שהיה שולח ללוקחה / אמה
משדלתו בשיחה / ואומרת בדבריה / ובשיח אמריה: / 'בתי אשה
חשובה / ואביה גברא רבא / אם כמותו לא ימצא / לא ארציאנה
החוצה / ואם יהיה כאביה בתורה / במשנה ובמקרא / בהלכה ובסברה
/ ובסיפרי וסיפרא / בדרשה ובגמרא / בקלה וחמורה / בבינה ובחכמה
/ בדעת ובערמה / בעושר ובגדולה / באומץ וממשלה / בחוקים
ובמצוה / ביראה וענוה / ושיהיה בו כל מידה טובה /
והיה באחד ליל / ר' שפטיה עמד להלל / כמנהגו להתפלל / גבורות יי'
למלל / ... / ובתו מן המטה ירדה / ולנגדו בחלוק אחד עמדה /
לעשות לו מלאכה / ומים לנטילת ידיו לשפכה / והביט וראה שהיניצו
רמונים / והגיעו לה העת והזמנים / להתעלס בדודים / עמד והשלים
תפילתו / ואחר שב לאשתו / בקללות לחרפה / ופניה לכספה / ודיבר
אליה קשות / ועדות אמריו להקשות: / 'יש לי יונה תמה / והיא כולה
תמימה / ועת דודים הגיעו לה / להיות עטרת לבעלה / ואחי שאלה /
לחסדיה בנו להיות אצלה / ואני לקולך שמעתי / ומנוחה לה לא
מצאתי / והכתוב במקרא חסרתי / ובדברי חכמים עברתי' /
בבקר מביתו בצאתו / אל הכנסת להתפלל ברדתו / לר' חננאל אחיו
קרא / והוא אליו רץ במהרה / והביע: 'רצוני וחפצי ואהבתי / לחסדיה
בנך לתת את בתי / כי טוב אותה לו לתתי' / ור' חננאל מרוב ענוה / עד
ברכיו לו השתחוה / כשהשלימו התפילה / זימן כל הקהילה / ולביתו
עמדם עלה / וקידש בתו לר' חסדיה / בן ר' חננאל אחי ר' שפטיה.

11 דיון באנקדוטה זו ראה: י' דוד: 'הפרחה הנאראטיבית העברית בדומה של איטליה', ידע עם, 21 (תשמ"ב), עמ' 9-13 ('בסיפור זה מיצה המספר את כל דרישות ה"גובלינו" שקרם עור וגידים באיטליה, מאתיים שנה לאחר יצירתו של אחימעץ'). ובהרחבה: יסיף, 'עיונים באמנות הסיפור' (לעיל, הערה 8), עמ' 34-35.
12 ראה: ב' קלאר (מהדיר), מגילת אחימעץ, ירושלים תשל"ד, עמ' 26-27 (תוקן על-פי כה"י, מתוך צילום שהופיע מטעם החוג להיסטוריה של עם ישראל, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ד).